

CRKVENOSLAVENSKA JEZIČNA NORMA U HRVATSKOGLAGOLJSKOM RITUALU

Josip TANDARIĆ, Zagreb

U radu o hrvatskoglagoljskom ritualu (Slovo 30, 17-87) prikupio sam bibliografiju hrvatskoglagoljskih ritualnih tekstova iz liturgijskih priručnika i zbornika različita sadržaja. Sadržaj pak samog rituala prilično je opširan; manji dio njegovih tekstova naslijeden je iz najranijih razdoblja slavenske pismenosti (molitva za blagoslov jela na Uskrs, molitve prigodom blagoslova kuće, molitve prigodom prvog striženja kose). Većina tekstova posuđena je iz zapadnih, latinskih izvora, a u hrvatskoglagoljski su ritual ulazili u različito vrijeme i različitim putovima od XII. do XV. st. Samo po sebi postavlja se pitanje jezika u tom dijelu rituala koji nije naslijeden i prepisan sa staroslavenskih matica, već je preveden od naših ljudi: jesu li ti mlađi tekstovi uopće prevedeni na crkvenoslavenski jezik ili su pisani hrvatskim jezikom? kakav je odnos jezika novoprevedenih tekstova prema jeziku ostale hrvatskoglagoljske književnosti? jesu li glagoljaški pisci samo pasivni prepisivači ili su po potrebi i prevodioci liturgijskih tekstova na crkvenoslavenski jezik? — Na ta pitanja želi odgovoriti ova radnja.

Monografske obrade jezika hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga do danas nemamo. Stoga se i sudovi o starini jezika ili pak o njegovoj pomladenosti u nekom kodeksu redovito zasnivaju na neposrednom iskustvu pojedinih istraživača, a ne također na mogućnosti da se pozovu na neku temeljitu obradu cjelokupnoga tog problema. Kad npr. Štefanić kaže da je jezik nekoga kodeksa »crkvenoslavenski hrvatske redakcije, ali se u mnogim partijama može konstatirati arhaičnosti svake ruke. Tako je upotreba slova *ě* i *j* (đerv) još veoma konzervativna, a poluglas je također rijetko vokaliziran¹, onda treba znati da se takav sud zasniva na doista sigurnom poznavanju stvari kakvo je posjedovao prof. Štefanić. Ali, što će takva tvrdnja

¹ Vj. Štefanić, *Glagoljski rukopisi otoka Krka*. Djela JAZU, knj. 51, Zagreb 1960, 341.

govoriti čitaocu, ovisi također o njegovu dotadašnjem iskustvu s crkvenoslavenskim jezikom hrvatske redakcije stečenu u susretu sa spomenicima. Takvo je iskustvo doista potrebno, ali nam nije uvijek jednako ostvarivo. A literatura na koju se možemo pozvati danas je malobrojna. Stoga je razumljiva želja prof. Hamma izražena u radu o rusifikaciji hrvatskoglagoljskih knjiga: »Hrvatskoj filologiji (kroatistici) nameće se imperativno da monografski obradi jezik *a)* glagoljskih misala do sredine XVI stoljeća, *b)* glagoljskih brevijara i sl. tekstova (za isto doba), *c)* ostalih glag. tekstova u stihu i prozi za isto doba, *d)* hrvatske latiničke proze Marulićeva doba i doba koje mu je prethodilo, i *e)* pokušaja rusifikacije glagoljskih knjiga...«.²

Ipak, i ova formulacija opravdanih želja i zahtjeva pokazuje kako je nedorečena problematika našeg srednjovjekovnog jezika: manje upućenom nije jasno treba li misliti da su jezik misala i brevijara osobito različiti kad se odijeljeno navode, ili je pak jezik »ostalih glag. tekstova u stihovima i prozi« blizak jeziku misala i brevijara, a udaljen od jezika hrvatske latiničke proze suvremene glagoljskim tekstovima. Budući da općenito ni ovakva osnovna pitanja ne moraju uvijek biti jasna, razlog je više da se pristupi sustavnom proučavanju toga kompleksnog pitanja.

Cilj je stoga ovoga rada pristup stvaranju gramatike crkvenoslavenskog jezika hrvatske redakcije. Treba naime istražiti koliko je naša redakcija crkvenoslavenskog jezika sačuvala staroslavenskih osobina, koje inovacije možemo smatrati karakterističnima za našu redakciju u usporedbi s drugim redakcijama, a u kojim slučajevima treba govoriti o osobinama pojedinoga pisca ili prepisivača. Tada ćemo također s većom sigurnošću i određenošću moći govoriti o međusobnom utjecaju i vezama između liturgijske i neliturgijske književnosti, a također i o njihovu zajedničkom utjecaju na hrvatsku renesansnu književnost. Ispunjenje toga cilja još je daleko, ali pojedine spoznaje već su nam sada na dohvat.

U susretu s crkvenoslavenskim, osobito mladim tekstovima hrvatske redakcije, može se postaviti još jedno pitanje: je li jezik hrvatske redakcije po svojim osobinama ravnopravan jeziku ostalih redakcija, traje li taj jezik samo u onim tekstovima koji se prepisuju sa starijih predložaka, a mladi prijevodni su toliko kroatizirani da i nemamo pravo govoriti o redakciji crkvenoslavenskoga jezika, već samo o hrvatskom jeziku s pojedinim crkvenoslavenskim osobinama? Ili je to jezik određene fizionomije, s vlastitim zakonitostima razvoja i s određenom funkcijom u životu srednjovjekovne Hrvatske, izložen utjecaju hrvatskog jezika, ali ipak crkvenoslavenski u onoj mjeri u kojoj su to i druge redakcije?

² J. Hamm, Ruska redakcija u glagoljskim spomenicima. Slovo 21, Zagreb 1971, 220.

Hrvatska redakcija crkvenoslavenskog jezika u društvenopovijesnim uvjetima

Društvenopovijesni uvjeti u kojima je živjela i razvijala se hrvatska redakcija staroslavenskoga jezika razlikuju se od uvjeta u kojima su se razvijale ostale crkvenoslavenske redakcije. O glagoljaštvu kao o specifičnoj liturgijskoj pojavi možemo govoriti samo do Tridentskog sabora (1545-1563), nakon kojega se glagoljaški priručnici počinju doslovno prevoditi iz knjiga odobrenih za rimski obred. I jezično trajanje hrvatske redakcije crkvenoslavenskog jezika poklapa se s ovim liturgijskim trajanjem: posljednja knjiga izdana prema dotadašnjem (nazovimo ga uvjetno) glagoljaškom obredu jest *Brozićev brevijar-misal-ritual* iz 1561. Prvo iduće izdanje jest *Levakovićev misal* (1631), koji je već – umjereno doduše – rusificiran, ali također usklađen s Propagandinim liturgijskim izdanjima, iako ne onako dosljedno kao što će to biti npr. *Karamanov misal* (1741).

Za razliku od drugih crkvenoslavenskih redakcija, glagoljaštvo nije bilo ni državna ni općenarodna pismenost, jer je bilo ograničeno samo na dio hrvatskog državnog i nacionalnog područja, i to uz zapadnu nacionalnu granicu, na slavensko-romanskoj međi. Nije dakle moglo nikada dobiti one širine ni slobode kakvu su imale druge redakcije. Glagoljaštvo nije u boljem položaju ni u crkvenopravnom pogledu, jer ono nije službena liturgija nekih određenih biskupija; ispravnije je reći da se ono nalazi u nekim biskupijama, a upotrebljava ga niži kler, a u pogledu organizacije to je dovoljno velik nedostatak koji će ometati život glagoljaštva, pa i uz prešutna ili izričita dopuštenja s najviših mjesta (što bi već samo govorilo da postoje i protivljenja, kad nam ona inače ne bi bila poznata).

Budući da je riječ o kulturnoj pojavi, za opstanak i za razvoj glagoljaštva veću opasnost od teritorijalne ograničenosti i crkvenopravne neorganiziranosti nosila je sa sobom sociološka omeđenost. Slavenska je liturgija u Hrvatskoj – uz neznatne izuzetke – ograničena na selo i seosko stanovništvo i svećenstvo. Izuzeci su neke benediktinske opatije i pavlinski samostani, i redovnička provincija franjevačkih trećoredaca, vezana opet isključivo na selo i na predgrađe. Samo u nekim gradovima (Modruš, Senj, Rijeka) nalazimo značajniju glagoljašku djelatnost. Možemo dakle govoriti o pismenosti i o liturgiji provincijske i periferne sredine, sa skromnim socijalno-gospodarskim mogućnostima naručitelja i korisnika glagoljaške knjige, a to je pretežno selo i seosko svećenstvo. Premda ne treba pretjerivati s naglašavanjem zaostalosti glagoljaškog svećenstva (usp. Jagićevu tvrdnju: »Ali uza sve to što su hrvatski glagoljaši puno zaostajali za savremenim svećenstvom latinske knjige i

nauke ...«³), niti pak neosnovano naglašavati materijalno siromaštvo⁴, jer i sva ova građa o kojoj sam u radnji o hrvatskoglagoljskom ritualu govorio pokazuje da postoji uglavnom samo vremensko zaostajanje, a ono je u našem slučaju neizbježno, ipak bismo u cjelini uzevši mogli očekivati vrlo skromne kulturne zahtjeve i mogućnosti hrvatskoga srednjovjekovnog sela. A sadržaj glagoljaškog rituala, kao i sadržaj liturgijskih knjiga uopće⁵ pokazuje da glagoljaši ne zaostaju u liturgijskom repertoaru, pa ni u ostaloj priručnoj literaturi, za svećenstvom latinskog jezika. U glagoljaškim naime priručnicima u prijevodu nalazimo sve ono što je bitno za susjedni rimski obred u pojedinom razdoblju.

S obzirom na funkciju jezika za hrvatsko se glagoljaško područje sama od sebe nameće usporedba s upotrebom latinskog liturgijskog jezika. Kod drugih je južnoslavenskih i istočnoslavenskih naroda crkvenoslavenski jezik jezikom cjelokupne pismenosti, i kod njih elementi narodnoga jezika prodiru u crkvenoslavenski jezik sporije (npr. u ispravama i sl.). U Hrvatskoj se upotreba crkvenoslavenskog jezika vrlo rano ograničila na liturgiju iako se glagoljsko pismo upotrebljavalo i izvan crkve. Od neliturgijskih tekstova samo rjeđe nalazimo npr. apokrifne i legendarne odlomke (za koje nije isključeno da su bili dijelom liturgijskoga kodeksa), a kasnije nalazimo i prijepise takvih tekstova u zbornicima. Općenito možemo prihvatiti tvrdnju: »što je tekst bliže oltaru, to je konservativniji, a što je dalje od crkvene funkcije, to je narodniji.«⁶ A budući da glagoljaštvo nije bila organizirana ni državna ni crkvena pismenost, razvoj crkvenoslavenskoga jezika bio je daleko više prepušten utjecaju narodnoga govora negoli drugdje. Premda se crkvenoslavenska jezična norma održavala nekoliko stoljeća kao norma jezika liturgijskih knjiga, »ta norma nije čvrsta, tj. pojedina jezična svojstva variraju ovisno o kraju i o stepenu svijesti da treba ili ne treba čuvati tradirani jezik.«⁷

³ V. Jagić, Hrvatska glagolska književnost, u B. Vodnik, Povijest hrvatske književnosti, knj. I. Zagreb, Matica hrvatska, 1913, 37.

⁴ E. Hercigonja, Društveni i gospodarski okviri hrvatskog glagoljaštva od 12. do polovine 16. stoljeća. Croatica, Prinosi proučavanju hrvatske književnosti, II, 2, Zagreb 1971, 7-100.

⁵ J. Tandarić, Marienverehrung in den kroatisch-glagolitischen Liturgiekodices. De cultu Mariano saeculis XII-XV. Acta Congressus Mariologici-Mariani internationalis Romae anno 1975 celebrati. Romae. Pontificia Academia Mariana Internationalis, 1981, 201-211.

⁶ Vj. Štefanić, Hrvatska književnost srednjega vijeka. Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. I. Zagreb, Matica hrvatska - Zora, 1969, 28.

⁷ isto, 12.

Za održanje slavenske liturgije u Hrvatskoj i za očuvanje crkvenoslavenskoga jezika u liturgiji osobito je kobno moglo biti XIII. st. Povoljno je s jedne strane bilo ponovno odobrenje slavenske liturgije udijeljeno senjskom biskupu Filipu (1248) i omišaljskim benediktincima (1252). Ali u to doba počinje i franjevačka reforma misala i brevijara, a s njom se uvode i novi tekstovi. Glagoljaštvo se nalazi u ne malo neugodnosti: u to ga već doba od Istoka dijeli razlika u jurisdikciji i u obredu, pa kad bi se na teritoriju i dodirivalo s istočnim obredom, posuđivanje tekstova zbog različitosti obreda i zbog sumnje u vjerske zablude nije više moguće kao nekoliko stoljeća prije toga, na počecima slavenske pismenosti. I doista, dok u kalendaru — koji u različitim glagoljaškim kodeksima odražava najrazličitije utjecaje — nalazimo blagdane različita podrijetla, »specifično ruskih, bugarskih i srpskih svetaca kod naših glagoljaša XIV-XV. st. nema«. ⁸ A sadržaj kalendara u tom nam pogledu mnogo više govori negoli sanktoral, jer su blagdani koji su se samo na nekim mjestima slavili redovito našli svoju potvrdu bar u kalendaru, ako već nije bilo tekstova mise ili oficija za taj blagdan.

Od Zapada glagoljaštvo je bilo odijeljeno razlikom u liturgijskom jeziku, pa je posuđivanje opet otežano. I dok se u Srbiji, Bugarskoj ili Rusiji liturgijska i neliturgijska djela bez većih poteškoća prepisuju i međusobno posuđuju, Hrvatska je u tom pogledu prepuštena sama sebi i vlastitim naporima, za koje nam ni danas nije do kraja jasno kako su mogli biti svladani. O tome koliko je teoretskog znanja o jeziku bilo kod naših prevodilaca ne znamo ništa sigurno. U hrvatskoglagoljskoj srednjovjekovnoj pismenosti nema sačuvanih gramatičkih i ortografskih spisa kao što ih ima u ćirilskim pismenostima, a ipak se i u novijim prijevodima (iz XIV. i XV. st.) može ustanoviti poštivanje crkvenoslavenske jezične norme.

Crkvenoslavenska jezična norma u hrvatskoglagoljskim prijevodima

Upravo liturgijski tekstovi prevedeni s latinskoga na crkvenoslavenski u tzv. zlatnom doba glagoljske pismenosti, u razdoblju koje je moglo biti porazno za glagoljaštvo zbog razloga koje sam prije naveo, mogu nam nešto više reći o sposobnosti naših prevodilaca i o njihovu znanju crkvenoslavenskoga jezika. Od glagoljaških priručnika koji su bili u uporabi prije liturgijske reforme u XIII. st. nije se sačuvalo gotovo ništa cjelovito, a ono što se sačuvalo govori o liturgijskoj tradiciji različitoj od one koju susrećemo u knjigama nakon reforme. Vjerojatno su ranije knjige postale reformom neupotrebive i suvišne, pa tako i osuđene na propast, a samo jednim dije-

⁸ Vj. Štefanić, Determinante hrvatskog glagolizma. Slovo 21, 30.

lom stari su prijevodi ušli i u reformirane knjige, ili zato jer ih nije trebalo reformirati (npr. psaltir), ili su pak, možda čak samo po sjećanju i zbog nekog običaja tu i tamo ponovno zabilježeni u liturgijske priručnike (npr. stara sekvencija *Hrstv vskrse iz mrtvih*, ili bizantinski tropar *Ideši že milostivče*). Ali ovisnost o latinskim uzorima sve je očitija, i prvotne crte liturgijskih tekstova gube se malo po malo. Zato u evanđeoskim perikopama zapažamo dvije osobito istaknute osobine: počeci i završeci perikopa redovito su ovisni o latinskom uzoru, a središnji dio perikope čuva redovito osobine najstarijih slavenskih prijevoda.⁹ Po potrebi iznova se prevode i potpuni biblijski tekstovi, pa imamo dvostruke prijevode, u jednim kodeksima prema grčkom izvorniku, u drugima prema *Vulgati*. Ali i u slučajevima kad je sav prijevod iznova sačinjen, kao što je npr. psaltir i tekst četiriju *Muka* u pariškom *Code sl. 73*, učinjeno je to na temelju leksika naslijeđenog iz starijih tekstova.

Cjelokupnu hrvatskoglagoljsku liturgijsku građu možemo podijeliti u dvije skupine tekstova: jedno su tekstovi naslijeđeni iz ranijih razdoblja i kasnije samo prepisivani, a u prepisivanju unesene su i hrvatskočakavske osobine u njihov jezik; drugo su tekstovi koji su kod nas prevedeni s latinskog na crkvenoslavenski jezik hrvatske redakcije. Ovom podjelom ne želim unaprijed ništa tvrditi o istovjetnosti ili različitosti jezične norme u tim tekstovima. Ta je podjela stvarna, a i tekstološka istraživanja slijedila su upravo ta dva smjera: na prvim je tekstovima inzistirao J. Vajs proučavajući biblijske knjige brevijara, evanđelistar i kanon mise, tražeći u njima – i nalazeći – starinu teksta. Drugim se smjerom uputio J. Hamm, upustivši se u istraživanje filijacijskih odnosa u prijevodu nekih biblijskih knjiga i odgonetavajući postupke pojedinih prevodilaca i prepisivača; u tom su ga istraživanju posebno zanimali novi prijevodi biblijskih knjiga s latinskoga.¹⁰

I u jednoj i u drugoj skupini tekstova imamo pravo tražiti normu. Jer, i prepisujući naslijeđene tekstove pisci su često stvaralački pristupali svome tekstu, i kao što su promišljeno mijenjali fonološke, morfološke, sintaktičke i leksičke osobine zadanog teksta, isto su tako mogli promišljeno i čuvati (i čuvali su!) osobine koje su smatrali relevantnima za jezičnu normu. U tim naslijeđenim tekstovima vidimo i sustavno mijenjanje i sustavno čuvanje određenih osobina. Ipak, bilo da određenu osobinu prihvaćaju bilo da je uklanjaju, prepisivači imaju oslonac u starome tekstu.

⁹ v. J. Vajs, Najstariji hrvatskoglagoljski misal. S bibliografskim opisima svih hrvatskoglagoljskih misala. Djela JAZU, knj. 38, Zagreb 1948, 91–102; J. Vrana, Najstariji hrvatski glagoljski evanđelistar. SANU, Posebna izdanja, knj. CDLXXXIV, Odeljenje jezika i književnosti, knj. 24, Beograd 1975, 51–80.

¹⁰ J. Tandarić, Tekstološka istraživanja hrvatskoglagoljskih liturgijskih spomenika. Međunarodni naučni skup Tekstologija srednjovjekovnih južnoslavenskih književnosti, 14–16. novembra 1977. SANU, Naučni skupovi, knj. X, Odeljenje jezika i književnosti, knj. 2, Beograd 1981, 129–135.

Drugačije je kod novih prijevoda s latinskoga. Ukoliko je riječ o biblijskim knjigama, i tu su mogli imati oslonac u starom prijevodu, makar je bio napravljen prema grčkom. Ali kad su u pitanju čitavi stupci novih sermona ili homilija još neupotrijebljenih u brevijarima, himana ili sekvencija, oracija votivnih misa koje niču u kasnom srednjem vijeku, ritualnih tekstova složene kompozicije i dotjerana izraza – za takav je prijevod potrebno najprije dobro poznavanje latinskog jezika, a onda sposobnost da se tekst prenese u drugi jezik, i to ne materinski i svaki dan govoreni, već jezik koji je poznat samo iz liturgijskih knjiga. Mislim da se u ovakvu prijevodu bolje vidi što je prevodilac smatrao normom, kako ju je uspostavljao – možda i uz propuste – u svom prijevodu. Tu jasnije dolazi do izražaja koliko je prevodilac usvojio crkvenoslavensku normu, ili pak koliko je ona nadilazila njegove mogućnosti i popuštala neposrednom osjećaju govornog jezika.

Kad je riječ o hrvatskoj crkvenoslavenskoj normi, a tako je i u drugim redakcijama, u nevolji smo u izboru podataka karakterističnih za tu normu. Ne postoje naima tekstovi koje bismo u našem slučaju smatrali »kanonskima« za hrvatski tip crkvenoslavenskog jezika. Idealno bi bilo kad bismo normom mogli smatrati onu kodifikaciju jezika hrvatske redakcije kakvom je Dragutin A. Parčić redigirao glagoljski misal iz 1893. (nakon *Karamanova* rusificiranog *misala* i *Gocinićeva* i *Juranićeva brevijara*), za koju je napisao i gramatiku koja je doduše ostala u rukopisu, ali prema kojoj je J. Vajs izdao »Abecedarium palaeoslovenicum«¹¹. Kad bismo tu normu uzeli isključivo, velika većina hrvatskoglagoljskih kodeksa ne bi bila obuhvaćena, jer čak i najstariji glagoljski rukopisi (npr. *I. vrbnički brevijar* ili misal *Vat. Illir. 4*, koji su Parčiću bili u mnogim pitanjima, premda ne isključivo, polazište za odabiranje norme) nisu dosljedni ni jedinstveni. Ti kodeksi, premda su značajni po svojoj starini, ne mogu zastupati jezik hrvatskoglagoljskih spomenika, jer njihov jezik u mnogome ne odgovara onome što nalazimo u većini spomenika. Budući da se crkvenoslavenska norma nije ustalila (s određenom dosljednošću kodificirana je tek u *Parčićevu misalu*), takvom je treba i uzeti. Budući da dvostrukosti nalazimo u fonologiji, morfologiji, sintaksi i leksiku, često u istom tekstu, treba ih prihvatiti kao činjenicu. Možemo razlikovati osobine starije i mlade, ili otkrivati značajke jedne ili druge skupine rukopisa, ali ne možemo mi danas određivati crkvenoslavensku normu hrvatske redakcije. Na nama je tek da je pronalazimo. Kad bismo uspjeli pokazati da doista nisu postojala nikakva jezična pravila (što je nemoguće u pismenosti od koje se sačuvalo čak pedesetak više ili manje potpunih liturgijskih kodeksa!), morali bismo priznati da ne pronalazimo zakonitosti. Premda podsvjesno u

¹¹ J. Vajs, *Abecedarium palaeoslovenicum ad usum glagolitarum*. Pragae 1909; 2. izd.: Veglae 1917.

tekstovima koje proučavamo – naviknuti na gramatike i pravopise – želimo otkriti potpunu jedinstvenost, moramo dopustiti prevodiocima i prepisivačima tih starih tekstova da neke osobine smatraju bitnima a druge nebitnima za svoj jezik.

Budući da je jezik ritualnih tekstova razmjerno jednoličan, s učestalim ponavljanjem pojedinih riječi i oblika, a s razmjerno niskom čestotom drugih, neću ovdje davati sliku crkvenoslavenskog jezika u ritualnim tekstovima, jer bi ta slika bila vrlo manjkava, već ću se zadržati samo na jednom vidu sačuvane jezične građe. Građu kojom ovdje raspolazem nastojat ću iskoristiti tako da se vidi postoji li u ritualnim tekstovima crkvenoslavenskih osobina, s kakvom se dosljednošću te osobine u ovim tekstovima čuvaju, odnosno: koliko ima odstupanja od crkvenoslavenske norme i priklanjanja živom hrvatskom govoru. Za tako zamišljenu analizu daju nam ritualni tekstovi dovoljno podataka. A da bismo znali da doista pred sobom imamo mlađe tekstove, tj. tekstove koji su kod nas prevedeni, a nisu naslijeđeni iz najranijih razdoblja (ili posuđeni iz drugih crkvenoslavenskih redakcija), bila je potrebna radnja o podrijetlu glagoljaškog rituala. Uostalom, već i samo proučavanje i utvrđivanje kulturnih veza koje se otkrivaju upravo u povijesti rituala, jedan je od zadataka naše filološke znanosti.

Kulturnopovijesna pitanja obrađena u radnji *Hrvatskoglagoljski ritual* (Slovo 30, str. 17–87) polazište su za rješavanje pitanja koliko su glagoljaši prevodioci poznavali crkvenoslavenski jezik. Većina naime ritualnih tekstova sačuvanih u hrvatskoglagoljskim kodeksima, kao što sam na početku naveo, prevedena je na hrvatskom tlu, a samo manji dio prijepis je sa straoslavenskih predložaka. Dakako, u ovakvu istraživanju najpoželjnije bi bilo imati pred sobom prve zapise prijevoda. Teško je međutim tvrditi da je neki od sačuvanih ritualnih tekstova upravo takav prvi zapis prijevoda. Vjerojatnije je da je ono što je do nas doprlo kasniji prijepis prijevoda. Premda su se ti prijepisi ponešto i udaljili od prvotnoga prevodiočeva teksta, pa u njima ima i promjena jezičnih osobina, možda čak ispravaka koji su kvarili prvotnu jezičnu normu i približavali jezik ritualnih tekstova hrvatskom govornom ili pisanom jeziku (u neliturgijskim spomenicima), u ovim prijepisima ipak nalazimo određeni stav prema crkvenoslavenskoj jezičnoj normi, jer i dotjerivanje teksta kao i njegovo kvarenje pokazuje znanje ili neznanje.

Za jezičnu analizu crkvenoslavenske norme u ritualnim tekstovima odabrao sam kodekse: 1. misal Vat. Illir. 4 (*Vat₄*), općenito prihvaćen kao najstariji hrvatskoglagoljski misal; s obzirom na ritualne tekstove nešto je siromašniji opsegom od mladih misala, ali u njemu imamo vjerojatno najstariju potvrdu ritualnih tekstova. 2. Ročki misal (*Roč*), iz početka XV. st., vrlo bogat ritualnim tekstovima, a jezično konzervativan. 3. misal kneza Novaka (*Nov*), iz 1368, s opširnim ritualom dobro tradiranih tekstova, a umjereno kroatiziran. 4. misal vojvode Hrvoja (*Hrv*) iz 1403–1404, po izboru tekstova vrlo raznolik, a jezično više kroatiziran negoli ikoji poz-

nati misal. 5. ritualnu građu brevijara-misala-rituala u pariškom Code Slave 11 (*Par*) iz XIV. st.; tekst ovoga zbornika u liturgijskom dijelu umjereno je kroatiziran, u izboru tekstova dosta bogat, a osim toga ima i one ritualne tekstove kojima potvrde ne nalazimo u misalima.¹²

Ovakvim izborom tekstova obuhvaćena je većina ritualnih tekstova, zapravo svi tekstovi koji sačinjavaju tipičan glagoljaški ritual XIV. i XV. st. kakav je sačuvan u rukopisnim kodeksima; ujedno su tako predstavljene i dvije skupine liturgijskih kodeksa: južna, zadarsko-krbavska (*Nov, Hrv i Par*) i sjeverna, kvarnersko-istarska (*Vat₄* i *Roč*). Kad bismo uzeli ravnopravno sa starijima i mlade kodekse (sam kraj XV. st. i početak XVI. st.) pa još i tiskana djela npr. Kožičičeve tiskare, građa bi bila s obzirom na izbor tekstova vrlo neujednačena, a i slika prvotnog prijevoda bila bi iskrivljena. To bi bilo novo područje istraživanja (promjene, naime, koje su nastale u poimanju jezične crkvenoslavenske norme), a to bi zahtijevalo i drugačiji pristup građi. I u ovom se radu osvrćem na odstupanja od norme, jer upravo ta odstupanja i osvjetljavaju sam problem, ali se zadržavam na starijim tekstovima, onima koji su bliži prvotnom prijevodu.

Tekst hrvatskoglagoljskog rituala pristupačan je najvećim dijelom u faksimiliranom i kritičkom izdanju *Hrvojeva misala* (Missale Hervoiae ducis Spalatensis croatico-glagoliticum. I. Facsimile. II. Transcriptio et commentarium. Editionem curaverunt B. Grabar, A. Nazor, M. Pantelić sub redactione Vj. Štefanić. Zagreb, Ljubljana, Graz 1973). Ritualni tekstovi nalaze se latinicom transkribirani u II. dijelu (str. 197 i 453-479). Uz tekst *Hrvojeva misala* dodane su varijante iz ritualnih tekstova misala *Vat₄*, *Nov* i *Roč*, ukoliko pripadaju istoj redakciji tekstova te ih je bilo moguće unijeti u kritički aparat. Obred prvog striženja kose prema *Roč* tiskao je J. Vajs u Najstarijem hrvatskoglagoljskom misalu (Zagreb, Djela JAZU, knj. 38, 1948, 10), a dvije molitve za blagoslov mesa na Uskrs prema *Vat₄* (na istom mjestu, 78), oboje u ćirilskoj transkripciji. Ponovno je iz *Roč* unijela neke ritualne tekstove u radnju o glagoljskim kodeksima Bartola Krbavca M. Pantelić (usp. Radovi Staroslavenskog instituta, knj. 5: blagoslov grožđa na sv. Siksta i blagoslov vina, 34-35, blagoslov kruha, 36, molitva prigodom prvog striženja kose, 37), a zatim blagoslov voća na sv. Blaža prema Ljubljanskom (Beramskom) misalu II C 162a/2 (46-47). Opširan tekst rituala pristupačan je u pretisku Prvotiska misala iz 1483. (Zagreb, Liber-Mladost, 1971, 168. i 405-426).

Kao što se vidi, korpus tekstova na kojima se ovdje istražuje hrvatska crkvenoslavenska norma nije preobilan. Usporedi li se s nekim drugim izborom tekstova, pa i liturgijskih, on je po svojoj naravi razmjerno jednoličan: vraćaju se više-manje iste

¹² usp. Bibliografiju ritualnih tekstova, Slovo 30, Zagreb 1980, 28-43.

riječi i isti oblici uobičajeni, upravo ustaljeni u blagoslovnim molitvama i prefacijama koje zauzimaju najveći dio ritualnih tekstova. Stoga ne smatram nužnim za svaki oblik obilježavati mjesto u tekstu na kojem se nalazi, jer bi brojke zauzele više mjesta negoli jezična građa. Posebno obilježavam samo one primjere koji se ističu starinom ili su pak toliko kroatizirani da narušavaju hrvatsku crkvenoslavensku normu. Skraćeno pisane riječi u izvorniku ovdje donosim razriješene, ali se ne pozivam u dokazivanju na pretpostavljeni glas koji je u kratici ispušten, kao što se ne pozivam ni na pretpostavljene završetke riječi koji su često nepotpuno pisani osobito u završnim formulama pojedinih molitava. Takvi su npr. primjeri ispuštanja *juta* u riječima *v' vse v(ě)ki v(ě)kь* ili pak nepotpuno napisani završeci *Iže v troici ži[veši]* ili *I z d(u)h[omь tvoimь]* i mnoštvo drugih. Pozivam se i donosim zaključke isključivo na temelju zajamčenih oblika. Uopće, budući da ne obrađujem jezik rituala, nego samo jezičnu normu, ne zadržavam se na nejasno, dvojbeno ili pogrešno pisanim riječima kojih ima i u tekstu rituala, više-manje u svim kodeksima uzetima u obzir u ovom radu.

Fonologija

Redakcije staroslavenskoga jezika nastale su u prvom redu tako da se staroslavenski fonološki sustav prilagođavao sustavu jezika kojim je govorio i pisao prepisivač staroslavenskoga teksta. Odstupanja od ćirilometodskoga jezika nalazimo već u najstarijim spomenicima (zamjena *o* mjesto *ъ*, *e* mjesto *ь* u Assemanijevu evanđelistaru, zamjena *u* mjesto *o* ili *u* mjesto *ъ* u Marijinskom četveroevanđelju).¹³

Hrvatskoglagoljski ritualni tekstovi koje ovdje obrađujem mnogo su mlađi, i vremenska i prostorna udaljenost od kanonskih staroslavenskih spomenika ostavila je jasan trag u jeziku. Budući da su ritualni tekstovi dio liturgijskih knjiga, možemo u njima očekivati liturgijski tip jezika, dakle, crkvenoslavensku hrvatsku redakciju, a s obzirom na vrijeme i prostor u kojima su nastali – odsutnost starijih (staroslavenskih) fonoloških osobina i izražen utjecaj hrvatskočakavskoga narječja.

¹³ V. Jagić, *Quattuor Evangeliorum versionis palaeoslovenicae Codex Marianus glagoliticus*. Reprint. Akademische Druck- und Verlagsanstalt, Graz 1960, 424-427.

Vokalizam

U razdoblju kad su prepisani naši ritualni tekstovi, a to je XIV. i XV. st., u hrvatskom su jeziku u vokalizmu mnoge promjene, i taj je vokalizam već daleko od onoga stanja koje ga je čvršće povezivalo sa staroslavenskim jezikom. Već su prije izvršene promjene $y > i$, $q > u$, $\xi > e$, i o njima nije potrebno posebno govoriti. Ipak glasovni sustav staroslavenskoga jezika ostavio je nekih tragova, bar što se bilježenja pojedinih glasova tiče, i u redakcijama. Tako spomenici hrvatske redakcije čuvaju pisanje poluglasa, premda ne sasvim dosljedno, a isto je tako i sa znakom za staroslavenski glas »jat«. Dijalektalna pripadnost hrvatskoglagoljskih spomenika odražava se i u različitu refleksu staroslavenskoga glasa ξ .

Refleks poluglasa. Ponajprije, u našim tekstovima nije potrebno razlikovati dva staroslavenska poluglasa (tzv. tvrdi i meki), jer su se oni u hrvatskom jeziku već ranije izjednačili. Pitanje je samo koliko su naši tekstovi dosljedni u bilježenju znaka za poluglas (u XIV. i XV. st. općenito pojednostavljen kao okomiti štapić ili apostrof, premda u starijim tekstovima tu i tamo nalazimo »pravi« znak poluglasa ѣ), odnosno: koliko ga u jakom položaju – jer u slabom je nestao – reflektiraju punim vokalom.

Općenito možemo reći da naši tekstovi s obzirom na pisanje poluglasa nisu ujednačeni, a to vrijedi i za sve kodekse. Tako npr. *Roč* i *Vat*₄ često pravilno zadržavaju znak za poluglas na etimološki opravdanim mjestima: *vb tьmnicī, dьždā, sb' l', velič'stvom'* i sl. *Hrv* češće ima punu vokalsku realizaciju: *sade, nikadare, sačta, junacь* itd. Ima međutim slučajeva kad svi kodeksi imaju jednaku vokalizaciju poluglasova: *ta < tь, sa < sb, na < nь* i sl. Pojedini pisari pišu apostrof uvijek između dva konsonanta, bez obzira na etimološku opravdanost (npr. *Par*): *priz'vati, poz'nai, z'namenie, nas'lědovati, nečis'ti, alos'ti* (ovdje je uvijek prvi konsonant *z* ili *s*!). U takvim slučajevima nije ni opravdano govoriti o »zamjeni za poluglas«, jer nije riječ ni o kakvu poluglasu, već samo o navikama prepisivača.

Pisanju poluglasa ili apostrofa ne treba pridavati veliku važnost, jer neki pisci – osobito pred kraj retka kad nema dovoljno prostora – i mjesto etimološkoga *a* pišu apostrof ili poluglas (*nь zemli, n'sego, na p'sku, Stěp'na* i sl.). Na ovom području jedinstvenosti nema, ali nije mi poznat liturgijski kodeks u kom se ne bi pisao znak za poluglas bar na kraju riječi. Stoga ovu osobinu više možemo smatrati pisarskim običajem negoli jezičnom karakteristikom.

U hrvatskoglagoljskim kodeksima dolazi katkada, iako u ograničenom broju leksema, i refleks *e* na mjestu poluglasa: *če, mečb, semrtb, dešči*. Dolaze također dubletni oblici *kbгда, kogda, tьгда, togda, někogda, nikogda*. Za slučajeve u kojima dolazi refleks *e*, možemo pretpostaviti bar ponekad utjecaj lokalnih govora (kao što

je to u obliku *če*¹⁴); međutim, za dubletne oblike *kygda* – *kogda* očekivali bismo da će se prikloniti utjecaju hrvatskog jezika i da će ostati u uporabi samo oblici s poluglasom ili njegovim refleksom *a*. Ipak, jezik rituala pokazuje da su se dugo sačuvali i staroslavenski dubletni oblici *kogda*, *togda* i sl.

Refleks glasa »jat«. Na čakavskom području, na kome su nastali hrvatskoglagoljski spomenici, u XIV. i XV. st. ne postoji poseban glas koji bi odgovarao staroslavenskom i starohrvatskom *ě*, nego se on u govorima realizirao kao *e* ili *i*¹⁵. Iako se po tradiciji velikim dijelom i u ritualnim tekstovima čuva tradicionalno pisanje znaka za glas »jat«, ipak se u njima odražava i stanje u čakavskim govorima. O svemu možemo ipak reći ovo: premda ekavski ili ikavski refleks staroga *ě* više ili manje probija u sve tekstove, nema ritualnih (pa ni drugih liturgijskih) tekstova koji bi zamenarili pisanje »jata«. Ipak, što je tekst stariji, pisanje je »jata« dosljednije, pa ćemo npr. u *Vat*₄ jedva naći poneki ekavski refleks (drugim riječima: što je manje posrednih prepisivanja, prvotno stanje bolje je očuvano). Iako su ritualni tekstovi većim dijelom mlađi, u njima općenito nema više ikavsko-ekavskih refleksa negoli u kodeksu kojemu ritualni tekst pripada. U *Hrv* su ikavski refleksi česti (*Stipana, riči, vriči, smisi, mistb* itd.), ali ne češći negoli prosječno u ostalom dijelu misala. Isto tako pojedinačni ekavski refleksi u *Roč* nisu češći negoli u drugom dijelu teksta. Očito je da u pisanju »jata« u crkvenoslavenskim tekstovima hrvatske redakcije treba uzeti u obzir tri čimbenika: tradiciju iz koje kodeks potječe, sredinu za koju je pisan i pisara koji pisanje »jata« smatra više ili manje relevantnim. U cjelini uzeta, južna je skupina rukopisa sklonija uvođenju refleksa *e* ili *i*, dok je sjeverna skupina općenito sklonija čuvanju tradicije i u ovom slučaju. Rijetko se etimološko *e* piše »jatom«: *vzdajućemь* Roč 230c, *tělēsemь* 230a i dr.; »jat« mjesto *i* nalazimo u obliku *naučēte* Par 176v uz *naučite* Par 179v.

Refleks glasa ę. U većini slučajeva *ę* je dalo *e*, ali zapažamo i utjecaj čakavskog narječja u kojem dolazi i refleks *a* u vezama *ję* > *ja*, *čę* > *ča*, *žę* > *ža*. Ritualni tekst ne daje dovoljno primjera za općenitije zaključke, ali zapažamo kolebanje između *e* i *a*: *ezikb* – *ezikb*, *priēti*, *žeinimb*, *začelo*, *pričest'niki*. Uzmemo li u obzir i stanje izvan rituala (u misalu i brevijaru), možemo reći da u nekim slučajevima nikad ne dolazi refleks *a* (*čestb*, *pričestb*, *pričešćenie*), u drugima pak redovito (*priēti*), dok

¹⁴ J. Vajs, Nejstarší breviář chrvatsko-hlaholský (Prvý breviář Vrbnický). V Praze 1910, 9.

¹⁵ M. Moguš, Čakavsko narječje. Fonologija. Školska knjiga, Zagreb 1977, 37.

riječ *žizib* češće srećemo s početnim *ě-* negoli s početnim *e-*. Čini se da zamjena $e > a$ teže ili nikako ne prodire u riječi koje se upotrebljavaju isključivo u liturgijskom tekstu (*pričest* i izvedenice).

Sonantno ḷ i ṛ. U ritualnim tekstovima, i općenito u liturgijskim tekstovima, sonantno se *ḷ* i *ṛ* dobro čuva. Pisanje im nije ujednačeno, pa katkada uz njih nalazimo pisan apostrof ili znak poluglasa, ali često ih nalazimo pisane jednostavno između konsonanata. Premda se sonantno *ḷ* vrlo rano u govorima zamjenjuje sa *uo* ili *u*, u našem tekstu takvih slučajeva nema, a sasvim su izuzetni u liturgijskim tekstovima. Stoga u ritualnim tekstovima nalazimo *ḷ* i *ṛ*: 1. staro *ḷ / ṛ*: *vlhami, isplnet'; svršena, semr'ti*; 2. *ḷ / ṛ < l/r + ъ / ѣ*: *plti, sl'zami; krvi, krstiti*. Nema slučajeva da bi se sonantno *ṛ* realiziralo kao *-ar-*, a *ṛ < ri* je rijedak: *pmes'ti* Par 180v < *prinesti, prnesēte* Par 190r < *prinesēte*.

Druge vokalske promjene. Neka stezanja vokala izvršena su davno, pa u hrvatskologlagoljskim tekstovima nalazimo samo stegnute oblike, npr. *novago, dobrih* i sl. Ipak tu i tamo u tekstu rituala nalazimo i stezanja mimo crkvenoslavenske hrvatske norme: *ot zle semr'ti* Par 187v, *ot tvoe tvari* Hrv 228c. Takva su stezanja ipak izuzeci. Nasuprot tome, dobro se čuvaju opreke: *svoee – svoe, ee – e*. Nisu dakle provedena ona stezanja koja bi ometala funkcioniranje sustava (premda su se u govorima već nalazila, što pokazuju i sporadična prodiranja u liturgijske tekstove).

Budući da je zadatak ovoj radnji prikazati stanje crkvenoslavenske jezične norme, a uz to istaknuti i značajke hrvatske redakcije crkvenoslavenskog jezika, na ovome mjestu nije potrebno ulaziti u analizu cjelovitoga razvoja hrvatskog vokalizma, jer je to već učinjeno.¹⁶ Upozorit ću samo na odnos vokalnog sustava staroslavenskog jezika prema vokalnom sustavu hrvatske redakcije crkvenoslavenskog jezika.

¹⁶ Stj. Babić, O odnosu samoglasnika u staroslavenskom i hrvatskosrpskom jeziku. Radovi Zavoda za slavensku filologiju, 5. Zagreb 1963, 107-115; M. Moguš, Fonološki razvoj hrvatskog jezika. Zagreb, Matica hrvatska, 1971, 35-52.

Staroslavenski vokalizam

Vokalizam
hrv. redakcije cksl. jezika

u	u
o	o
o	o
ѡ / ѡ	ø
a	a
ę	
e	e
ě	
i	i
y	
ı̇	ı̇
ı̇	ı̇

U cjelini gledan (s obzirom na inventar) vokalizam hrvatske redakcije crkvenoslavenskog jezika odgovara vokalizmu hrvatskog čakavskog dijalekta u XIV. i XV. st., samo što ovdje u vokalnoj funkciji dolaze *l* i *r*, a u čakavskim su govorima mogli uza se imati popratni vokal (*ul*, *lu*; *ar*, *er*). O izgovoru poluglasa i »jata« bilo je već riječi.

Konsonantizam

Glasovna skupina žd. Glasovna skupina *žd* jedna je od osobina staroslavenskog jezika, pa i uopće istočne skupine južnoslavenskih jezika. U našim liturgijskim spomenicima čuva se sve do XVI. st., premda ne u svim tekstovima jednako. U ritualnim tekstovima stanje je različito. *Roč* i *Vat*₄ čuvaju tu skupinu gotovo dosljedno: *togožde*, *poběždaeši*, *naslaždenie*, *shoždaše*, *velbluždi*, *utvrždenie* itd., ali nalazimo također: *meju*, *daǰb*. U *Hrv* i *Par* redoviti su oblici: *poraǰaetb*, *takoǰe*, *tae* (< *tǰže) *poběǰaeshi*, *utvrǰevaše*, ali i: *poroždeniju*, *raždaetb*. Rijetki su primjeri pisani kao: *hoenie*, *roistva*, *n'slaēti* (Hrv), jer na mjestu nekadanjega *žd* kao po pravilu stoji *j*

¹⁷ M. Moguš, Čakavsko narječje, 63; B. Finka, Čakavsko narječje. Čakavska rič, 1. Split 1971, 21-26; D. Malić, Jezik najstarije hrvatske pjesmarice. Znanstvena biblioteka HFD, Zagreb 1972, 124-139.

(deriv): *utvrjb, tim'fe, urejeno, roj'stvo, nevrefen'i* itd., a ne piše se npr. **tvojimъ, *svojego* i sl. Stoga se i u zamjeni glasovne skupine *žd* mlađim čakavskim *f* u određenom smislu, bar grafijski, odražava tradicija. Stari način pisanja *ždj* u *meždju* Par 188v i dr. razmjerno je čest uz mlađe *meju* Par 189r i dr. *Nov* najčešće zadržava *žd* u primjerima u kojima *Hrv* ima *f*.

Staroslavenska skupina *št* (< t + j, st + j, sk + j) piše se u ritualnim tekstovima, kao i općenito u liturgijskima, jednim znakom **ѡ**, bez obzira kakva je podrijetla i kako se izgovara, *šč* ili *ć*: *pušćeniceju, žilišća, kršćaju – otmeću, hoćeši, vkušajućimъ*. Ako se pak nađe glasovna skupina *št*, redovito u stranim riječima, glagoljski je tekstovi pišu sa dva znaka: *š – t*: *kaštelb, oštiē*, i dr. u ritualnom tekstu dolazi oblik *štale* Hrv 239a.

Epentetsko *l* čuva se u ritualnim tekstovima dosljedno: *ljublju, pokroplena, priemljućimъ, sipli* itd. – Asimilacija se provodi u skladu sa zakonima hrvatskog jezika: *z'borb, z'de, slat'ku, is' kamene, bes planite, op'će, is' tebe* itd. Dobro se međutim čuvaju udvojeni konsonanti između kojih je nekoć bio poluglas, jer ih prevodilac i prepisivač očito shvaća kao osobinu crkvenoslavenskog jezika: *istin'nimъ, mnogocēn'nuju, iskon'nago, vin'naē, vin'nuju* itd.

Za hrvatskoglagoljske tekstove karakteristična je restauracija konsonantskih skupova koji su u staroslavenskom bili pojednostavljeni. U našem tekstu nalazimo *sc, *šč* (pisano kao *z'č, sč*): *iscēleniju, iscēliše, ērdanscēi, galilēiscēi; bezčbštiē, bezččislnie, besčediē, besčastiē*. U pisanju se također restaurira *z's*: *iz'sad'si* (stsl. *išbdš*). Ovu restauraciju, započetu već djelomično u staroslavenskom, možemo smatrati osobinom hrvatske redakcije crkvenoslavenskog jezika.

Palatalizacija se provodi pravilno, a nakon ispadanja poluglasova prenosi se i na prijedloge, npr. *š nimъ, š nima*. Palatalizacija je već međutim vezana uz pojedine padeže i nastavke, pa se ne vrši praslavenska palatalizacija *zgě > zdě*, stoga nalazimo od *rozga* Dsg. *rozgě* Roč 230d (2x).

Pojave rotacizma razmjerno su rijetke: *proreni* Par 175r, *izreni* Par 186v, *moret'* Hrv 229c; Hrv ima također *jure* mjesto *juže* ondje gdje drugi tekstovi imaju *ubo*.

Palatalno *r'* se gubi; stoga u Vsg. imamo oblike *česaru, pastiru* mjesto *česarju, pastirju*.

Posebno su pitanje u hrvatskoj redakciji crkvenoslavenskog jezika grčke posuđenice. U našem ih tekstu nema mnogo pa se o njihovoj adaptaciji na ovako malo građe ne može osnovano ni govoriti (u našem tekstu: *paraona, parisēi, istuhiē < stoicheia*). Nešto više ima vlastitih imena, a u njima vlada prilično šarenilo. Nalazimo tragove grčkog izgovora s osobinama *vitacizma* i *itacizma*. Tako npr. *Revēka* Roč 224c, *Rahilb* Roč 224c, *Raguilu* Roč 228d, *Rapaila* Roč 228d i sl. U *Par* me-

đutim nalazimo veće kolebanje između grčkog i latinskog izgovora: *Abelb* 187v, *Rafaele* 177v, ali također *Rapavila* (!) 187v. Iako pretežno u mlađim tekstovima prevladava latinski izgovor, ipak već u konzervativnom *Roč* imamo *Abraamu* 222a, *Abraamla* 224d, *Rafaela* 224c i sl.

Grada sadržana u ritualu nije dovoljna da bi se u njoj mogla odraziti sva fonološka problematika ni vokalizma ni konsonantizma hrvatske redakcije crkvenoslavenskog jezika. U konsonantizmu, kao i u vokalizmu, vidi se prihvaćanje stanja u hrvatskom čakavskom dijalektu XIV. i XV. st. Izrazitiji je znak starine glasovna skupina *žd*. Ipak u ritualnim tekstovima nalazimo potvrdu za sve konsonante; posebno ističemo: *č* – čeda, *ć* – piću, *f* – Frančisko, *j* – junače, *lj* – ljudi, *nj* – za nju. Nekih staroslavenskih fonema u našem tekstu nećemo naći: *з* (dzělo) dolazi samo u brojnoj vrijednosti, a nema ni palatalnoga *r'*. *F* se redovito pojavljuje u stranim riječima (*Frančisko* Par 178r), ali dolazi već i kao posljedica asimilacije u slavenskim riječima: *up'faniē* Par 188r. *Č* ne dolazi u inicijalnom položaju. Ritualna grada pruža nam ovakav popis konsonanata [u hrvatskoj redakciji crkvenoslavenskog jezika]:

zvučni	b	d	g	ž	z					
bezvučni	p	t	k	š	s	h	f	c	č	ć
sonanti	j	l	ḷ	m	n	ŋ	v	r		

Uspoređen sa staroslavenskim konsonantskim sustavom, ovaj je sustav pojednostavljen jer nema *з*, *r'* i *ġ* (*з* je izjednačen sa *z*, *ġ* – u grčkim posuđenicama – daje *j*, a *r'* je dalo *r*). To je pak konsonantski sustav hrvatskoga čakavskog dijalekta u XIV. i XV. st.

Staroslavenske fonološke osobine u hrvatskoj redakciji staroslavenskog jezika nalazimo više u tradiciji pisanja negoli u izgovoru kakav bismo ponekad za tu tradiciju pretpostavili, budući da fonološki ovaj tip jezika odgovara hrvatskom čakavskom dijalektu XIV. i XV. st. Drugačije nije moglo ni biti, a drugačije nije bilo ni s drugim crkvenoslavenskim redakcijama.¹⁸ Takvo je pak prilagođavanje razumljivo kad je riječ o jeziku koji je u prvom redu jezik jednog dijela književnog stvaralaštva, a nije jezik svakodnevne uporabe; kad se pak upotrebljava u liturgiji, razumljivo je da ga onaj koji se njime služi izgovara kao i svoji materinski jezik.¹⁹

¹⁸ J. Hamm, *Staroslavenska gramatika*. Zagreb, Školska knjiga, 1958, 187–188.

¹⁹ O fonološkom prilagođavanju v. R. Filipović, *Kontakti jezika u teoriji i praksi*. Zagreb, Školska knjiga, 1971, 112–123.

Morfologija

Prethodne su stranice pokazale da se staroslavenski fonološki sustav u hrvatskoj redakciji crkvenoslavenskog jezika gotovo posve prilagodio hrvatskom jeziku, kao što se to dogodilo i u drugim redakcijama. U morfologiji je međutim sačuvano znatno više starine. Ima i tu prilagodavanja, pa i pojava posve stranih staroslavenskog jeziku, ali općenito uzevši više dolazi do izražaja staroslavenska podloga. Nije uvijek moguće reći što je u crkvenoslavenskom svjesno čuvanje tradicije, a čemu opet pogoduju pojedini arhaični govori. Ipak ćemo sresti i osobitosti koje hrvatsku redakciju crkvenoslavenskog jezika izdvajaju od općeg stanja hrvatskoga čakavskog dijalekta.

Imenice

Hrvatski deklinacijski sustav XIV. i XV. st. znatno je pojednostavljen ako ga usporedimo sa stanjem u staroslavenskom i starohrvatskom jeziku. Nekadašnjih devet različitih imenskih promjena svedeno je na tri glavne promjene, a u njih su ušli pojedini oblici nekadašnjih paradigmi.²⁰ Razvoj je uglavnom išao od promjene po osnovi prema promjeni po rodu. U našim tekstovima nema dovoljno potvrda za sve promjene, pa i nije moguće sastaviti potpune paradigme; stoga ću posebno istaknuti one oblike u kojima se odražava čuvanje crkvenoslavenskih osobitosti i one koji pokazuju jasan utjecaj čakavskoga dijalekta.

Imenice muškog i srednjeg roda o- i jo- promjene

Ova se promjena u našim tekstovima razlikuje od staroslavenske paradigme u nekoliko osobina. U oblicima Nsg/Asg. poluglas daje nepostojano *a*: *salb/sьlb*, *telacь*, *ovanь*, *agnacь*. Iako se i za živa bića m. r. još uvijek čuva oblik Asg. jednak Nsg., ipak susrećemo – iako još ne prečesto – i Gsg/Asg.: *agnaca*, *raba*. U Vsg. jo-promjene poslije nekadašnjeg palatalnog *r'* nalazimo samo *-u*, a ne *-ju*; *česaru*, *pastiru*. Uz Gpl. tipa *věkbь* česti su oblici s nastavkom *-ovь* (iz u-promjene): *grěhovь* uz *grěhbь*, *drakunovь*, *darovь*. U Lsg. i Lpl. uz nastavak *-ě*, *-ěhbь* nalazimo ikavske reflekske: *v sni*, *v počet'ci*, *va vinogradih'*; jednom u Lpl. s. r. imamo i nastavak *-ahь*: *v znamenihь* Roč 230a.

Oblici duala u našim su tekstovima rijetki, a ipak nikad nisu zamijenjeni pluralom: G. *roditelju*, A. *mladenca*, I. *rogoma*, L. *pleću*.

²⁰ Malić, n. dj., 139.

Palatalizacija se vrši pravilno; razlika Npl.: Apl. čuva se upravo po palatalizaciji (*grěsi* : *grěhi* Par 186v).

Imenice a- i ja-promjene

U tekstovima rituala općenito se dobro čuva razlika između deklinacije tvrdih i mekih osnova. Ipak u rubrikama nalazimo i mlađe oblike dobivene prema mekim osnovama, npr. Gsg. *vode* Roč 226d, *věre* Par 174v. Dok molitveni tekst dobro razlikuje tvrde i meke osnove u Isg. (npr. *rukoju* – *dušeju*), u rubrikama dolazi samo nastavak *-u*: *blagoslovlenu vodu* Roč 229d, 230b; *znamenanu vodu* Vat₄ 111b i dr. Samo izuzetno srećemo nekoliko puta nastavak *-u* i u molitvenom tekstu: *tělomъ i dušu* Par 187r, *z'dravu krizmu* Par 180v, Hrv 232d.

Vsg. vlastitih imena na *-a* ima različit nastavak prema tome odnosi li se na muške ili ženske osobe: *sveti Luka*, *sveti Barnaba* – *sveta Agato*, *sveta Klaro* i dr.; meke osnove imaju uvijek nastavak *-e*: *sveta Ag'nie*, *sveta Lucie*, *sveta Cecilie*. U pl. nema osobitosti u nastavcima; jednom samo u Apl. dolazi nastavak *-e* mjesto *-i*: *rike* Hrv 230c. Redovita je pak pojava da se poluglas u Gpl. između dvaju konsonanata na kraju riječi reflektira kao *-a*: *ovacъ*, *služabъ*.

Oblici duala su rijetki, ali nikad nisu zamijenjeni pluralom: *ruku tvoeju*, *nogu tvoeju* Par 186v, *na rucě* Roč 222a, 229a (Hrv 223 : *na ruci*), *nogama svoima*.

Imenice i- promjene

Primjeri imenica ove promjene sadržani u ritualnim tekstovima pripadaju uglavnom ženskom rodu i sklanjaju se pravilno. Vrijedi istaknuti da i imenica *putъ*, koja se u hrvatskom sklanja prema *o-promjeni*, u ritualnim tekstovima čuva pravilne crkvenoslavenske nastavke: *pravednago puti*, *ot zlagu puti*. Srećemo već i Npl. *ljudi* mjesto *ljudie*. U ovu promjenu idu i oblici duala *oči*, *uši*, *očima*.

Ostaci u-promjene.

U našim tekstovima potvrđene su imenice *sinъ*, *domъ*, *činъ*. Od relevantnih oblika valja spomenuti čuvanje Npl. *sinove*, *domove*, Apl. *sini*, *domi*, ali jednom također *domove*. Imenica *Gospodъ* ima u hrvatskoglagoljskim spomenicima uobičajeni oblik Dsg. *Gospodevě*. Prema *u-promjeni* imamo i Lsg. *v grmu Savěkově* (Hrv 99a *S'vikovi*). Takav je oblik već u EuchSin (*vъ grъmu Savěkově*, 15b), odakle je i cijela molitva s ovim oblikom preuzeta, a tako je također u hrvatskoglagoljskom prijevodu Biblije (Post 22,13; usp. npr. Berčić, Ulomci Svetaoga Pisma I, 26).

Konsonantska promjena

Jednim se dijelom čuvaju tradicionalni oblici, sačuvani iz staroslavenskoga, npr. Gsg. *kamene, dne; tělese, nebese, imene* itd. Prodiru ipak i oblici prema *o*-promjeni, npr. Gsg. *těla*, Lsg. *v' plameně, v tělē*, Isg. *tělomь, slovomь*, Lpl. *tělesěhь*; nalazimo također oblike prema *i*-promjeni, npr. Lsg. *na nebesi, v tělesi*. — Imenice ženskoga roda konsonantske promjene posve su rijetke, a po nastavku već su udaljene od izvornih staroslavenskih oblika, npr. Dsg. *deščerě* (u Hrv *k'čeri* 228c, *deščerě* 240d).

*Zamjenice**Lične zamjenice*

Oblici lične zamjenice za *prvo lice singulara* rijetko dolaze u našim tekstovima; potvrđeni su samo oblici N. *azь*, D. *m'ně*. U obredu vjenčanja *Par* 183r mjesto *azь* dolazi *ě*: *Ě te ljublju i v'zimam'* ... Ova je zamjena vjerojatno promišljeno učinjena, jer riječi govore zaručnici, a u rubrikama i dijaloškim dijelovima obreda krštenja i vjenčanja često umjesto staroslavenskih oblika dolaze hrvatski (usp. ovdje: *ě ... v'zimam'*).

Lična zamjenica za *drugo lice singulara* ima potvrđene sve padeže: N. *ti*, G. *tebe*, D. *tebě/tebi, ti*, A. *te, tebe*, L. *tebě*, I. *toboju*. Oblik *Asg. te* dolazi još i naglašen, npr. *te molimь* Hrv 236d i dr.

Povratna zamjenica se, osim uz povratne glagole u A. (*se*), upotrebljava se u G. *sebe*, D. *sebě, si*, A. *sebe*, I. *soboju* (u rubrikama *sobu* Roč 223b, Hrv 239a).

Lična zamjenica za *prvo lice plurala* ima potvrđene sve padeže: N. *mi*, G. *nasь*, D. *namь*, A. *ni, nasь*, L. *v nasь*, I. *nami*. Lična zamjenica za *drugo lice plurala* ima potvrđene samo N. *vi*, D. *vamь*, A. *vi*, I. *vami*.

Lična zamjenica za *drugo lice duala* upotrebljava se često u obredu vjenčanja: G-L. *vaju*, D-I. *vama*. Genitivni oblik *vaju* dolazi i u službi A.: *blagoslovi vaju* *Par* 183v, *shranitь vaju* Roč 233c, Hrv 239a.

Imeničke upitno-odnosne zamjenice

Upitno-odnosna zamjenica za osobe dolazi samo u N.: *Život več'ni kto tebě dastь*. — Zamjenica za stvari dolazi u G.: *česo prosiši ...* i u A.: *čto tebě dastь*. U Hrv je *čto* ponekad zamijenjeno sa *ča* (229c, 230b), a jednom dolazi i oblik *š'to* (230b). N. ovih zamjenica imamo samo u zanijekanom obliku: *niktože, ničtože*.

Pridjevske zamjenice

Posvojne zamjenice za prvo i drugo lice singulara i plurala i povratno-posvojna zamjenica potvrđene su u ritualnim tekstovima dosta često, pa možemo – uzimajući u obzir podatke svih zamjenica – uspostaviti gotovo potpunu paradigmu, koja u svojim oblicima ostaje u granicama crkvenoslavenske norme. Treba istaknuti da se općenito dosljedno čuvaju nestegnute oblici: *tvoego*, *tvoee*, *svoemu*, *moemu* i sl. Samo u *Hrv* nalazimo već i stegnute oblike za ž. r. u Gsg.: *ot tvoe tvari* 228d, *milosti že tvoe* 228c, uz nestegnute *tvoee*, *svoee* i sl. (usp. *Hrv* 229c).

Lična i odnosna zamjenica *i*, *iže* također je dobro potvrđena u ritualnim tekstovima; deklinacija je u granicama crkvenoslavenske norme. Treba spomenuti da ne susrećemo oblike s početnim *n-* (*nego*, *nee*, *nemu* i sl.) ukoliko ne dolaze poslije prijedloga. U *Hrv* redovito, a u *Par* dosta često, u *Nov* pak rjeđe, zamjenica *iže*, kad je na početku zavisne rečenice u ulozi odnosne zamjenice, zamijenjena je zamjenicom *ki*, koja onda dolazi u stegnutim oblicima: *ki*, *ka*, *ko*, *koga*, *ke*, *ku*, *v koi*, a dolazi i oblik *kovъ* < *koeju* (*Hrv* 234d, 238b), premda inače i u *Hrv* redovito dolazi Isg. ž. r. *ēju* (239c, 227d i dr.). Zamjenu *iže* > *ki* prepisivač *Hrv* radio je mehanički, pa mjesto da *eže* (Asg. s.r.) zamijeni sa *ko*, zamijenio ga je sa *ke*, kao da je riječ o Apl. m. r.: *utvrdi ke esi sadělalb v nasъ* 239d (*confirma quod operatus es in nobis*). Ovakvih mehaničkih zamjena ima u *Hrv* i u drugim dijelovima kodeksa.²¹

*Zamjenica *tъ* i zamjenice koje se kao ta zamjenica dekliniraju u tekstovima rituala razmjerno su rijetke. Nastavci su im crkvenoslavenski. Ipak, karakteristični su mlađi oblici u kojima se gubi glasovna skupina *žd* u zamjenici *tъžde*, pa imamo *tae* < *tъžde*, *togoe* uz *togožde*, *tim'je* uz *tēmžde*. Zamjenica *vsakъ* ima Gsg. ž. r. *vsake* Roč 230d (uz *vsakoe*), a također Npl. ž. r. *vsake* *Hrv* 228d.

Zamjenica sъ ima dobro potvrđene oblike u sg., manje u pl. i dl. Oblici deklinacije pravilni su u okvirima norme hrvatske redakcije crkvenoslavenskoga jezika. U mlađim naime hrvatskoglagoljskim tekstovima česti su oblici ove zamjenice tvoreni od osnove *si-*, pa i u ritualnim tekstovima nalazimo npr. Nsg. s.r. *sie* Roč 228a, Nsg. ž. r. *siē* Roč 225c i dr. Treba ipak spomenuti da je stariji oblik Gsg. ž. r. *see* mnogo češći (*Roč* 223a, 227c i d, 228a, 229b itd.). Oblici pak Asg. m. r. *sega* i

²¹ Dok drugi hrvatskoglagoljski misali u inače dosta neuspjelo prevedenoj tijelovskoj sekvenciji *Lauda Sion* imaju za lat. *qua nec status prijevod eže ni stanie*, *Hrv* ima: *ko nasъ stinie* (!, 117c); prepisivač je ni uzeo kao zamjenicu a ne kao negaciju, a *eže* bez kolebanja mijenja u *ko*.

Asg. ž. r. *su* dolaze samo u dijalogu svećenika s mladencima (*Roč* 223b, *Hrv* 239a). U stalnim pak izrazima kao što je *se glagoletь* *Roč* 228a (*se govoritь* *Hrv* 240d, lat. *haec dicit*) sačuvan je stari oblik Asg. s. r.

Pridjevi

Treba odmah istaknuti da se u sg. dobro razlikuje neodređena i određena sklonidba. Osobito se to opaža kod posvojnih pridjeva: Gsg. f.: *sotonini*, *d'ěvle*, Dsg. m.: *Elisěovu*, f. *Raguilově*, Lsg. m.: *Savekově* i dr. U pl. su primjeri rjeđi, ali i tu se čuvaju neodređeni oblici, npr. Dpl. m.: *zломь*, *dobromь*, Apl. m.: *velbuždi* i sl. Ipak, pojedini se kodeksi međusobno razlikuju: dok u *Roč* 227a nalazimo Lpl. f. *na vodahь mnogahь* (antifona prema ps. 28,3), imamo *na vodah' mnogihь* *Hrv* 230a.

S obzirom na određenu pridjevsku sklonidbu, sažeto možemo reći ovo:

1. u najvećem broju slučajeva čuvaju se nestegnuti stari oblici, npr. Nsg. n. *řesnoe*, f. *solnač*, Gsg. f. *duhovnie*, *věčnie*, Dsg. f. *smislněi*, Asg. f. *solnuju*, *vin'nuju*, Lsg. m. *ogannuju*, *věč'něemь* i sl.

2. kontrahirani oblici dolaze u skladu s hrvatskoglagoljskom tradicijom, npr. Gsg. *novago*, *protivnago*, Gpl. *prēmudrihь*, *věrnihь* i sl.

3. zamjenički nastavci u nekim su oblicima uobičajeni, npr. Dsg. *novomu*, *desnomu*, u svim hrvatskoglagoljskim tekstovima pa onda i u ritualnima; u *Hrv* i u *Par* češći su zamjenički oblici i u slučajevima karakterističnima za mlađe tekstove, npr. Gsg. f. *mlěčnoe*, *ěj'čenoe*, Dsg. f. *věčnoi*, *svetoi*, Lsg. m. n. *věčnomь*, *vodnomь*, *blaženomь* i dr.

4. kroatizirane oblike, npr. Gsg. m. n. *blaženoga*, *krěp'koga*, *pravьdnoga* i sl. nalazimo najčešće u *Hrv*, npr. 227c, a samo jednom u *Roč* (*prvoga* 224d); također oblike *svete*, *zle* nalazimo samo u *Hrv*. U I. sg. f. srećemo i nastavak *-u*: *on' te omaži z'dravu krizmu* *Par* 180v *Hrv* 238d, kao i u deklinaciji part. perf. pas. u rubrikama: *pokropi znamenanu vodu* *Roč* 226b i dr.

Treba napomenuti i nepravilnu upotrebu nastavka *-ěemь* u Isg.: *s svetěemь duhomь* *Hrv* 237s, *sa vsacěemь blagodětněemь pitěniemь* *Par* 187r. Nepravilna upotreba ovih oblika pokazuje da je riječ o mrtvim oblicima.

U ritualnim tekstovima dual ima malo potvrda: neodređeni su oblici N. m. *živa*, f. *pokropleně*, G. *Zaveděovu*; određen je oblik G. *prviju roditelju* *Roč* 230a.

Komparacija pridjeva

U neznatnom broju pridjeva sačuvanih u komparativu oblici su pravilni: *mno-žiša* Par 184v, *bol'sie* Par 189r, *bol'sa* Par 191r, *krěpli* Roč 229c. Ipak u primjeru *ki rodь estь već'si* Hrv 237c Nov 259b zapažamo da je *š* iz kosih padeža prodrlo i u Nsg. m. (očekivali bismo *veći*, prema staroslavenskom *vęsti*). Premda nema potvrde, prema ovakvu obliku za muški rod mogli bismo u ženskom rodu očekivati *već'sa*, budući da je *već'si* već iskorišteno za Nsg. m.

U komparativu srećemo i prilog *krěp'čće* Hrv 231a.

Brojevi

Brojevi se u ritualnim tekstovima najčešće označuju slovom u brojčanoj vrijednosti, a takvi nam slučajevi ništa ne govore o deklinaciji brojeva. Imamo međutim napisano punom riječi: *Zaklinaju te sedmimi obrazi ... zaklinaju te .z. (9) -mi gr'mečimi*. Iz primjera *sedmimi* i *devetimi* vidimo da se deklinacija brojeva počela izjednačavati s deklinacijom pridjeva, a u isto doba nastaje i sintaktička promjena: od stsl. nekongruentnog *sedmьjъ obrazъ* dobivamo kongruentno *sedmimi obrazi*.²²

Glagoli

Stil je ritualnih tekstova takav da se u njima upotrebljava nekoliko oblika, npr. imperativ u molitvama, zatim oblici prezenta u singularu i prvo lice plurala, dok je treće lice plurala posve rijetko, a drugo lice nije uopće potvrđeno. Rijetka su i prošla vremena. Česti su pak oblici participa. Nemoguće je stoga uspostaviti potpunu paradigmu pa ću se ovdje zadržati samo na karakterističnim oblicima.

Infinitiv je razmjerno čest, a završava na *-ti*, npr. *poslati, napisati, naplniti* itd., i na *-ći*: *pod'strići, vrěći, teći* itd.

Supin nije upotrijebljen nijednom.

Prezent. 1. sg. ima nastavak *-u (-ju)*: *znamenavaju, tvorū, zaklinaju, molju, ljublju*. Samo jednom, u dijalogu zaručnika u obredu vjenčanja, dolazi i noviji nastavak *-am*: *v'zimam'* Par 183r i jednom u molitvenom tekstu: *zaklinam'* Hrv 227b (*zaklinaju* Nov Roč).

²² J. Kurz, *učebnice jazyka staroslověnského*. Státní pedagogické nakladatelství. Praha 1969, 97.

2. sg. ima nastavak *-ši*: *račiši, podaeši, pobeždaeši* itd.; također *podaši* Hrv 229a uz *podasi* Vat Roč Nov i *daši* Hrv 229b uz *dasi* Vat Roč.

3. sg. završava na *-tb*: *stvoritb, spodobit', služitb* itd.; od bestematskih glagola dolazi *estb* i *dastb*. U rubrikama dolazi 3. sg. bez završnoga *-tb*: *pita, ima, zapověda* Roč 223b.

1. pl. ima nastavak *-mb*: *molimb, izlivaemb, prosimb*; izuzetak su oblici na *-mo*, npr. *ljubimo* Hrv 236a.

3. pl. završava na *-tb*: *prëbivajutb, mogut', otbëgnutb* itd.; u rubrici međutim *pristupe, hote* Par 180r.

U dualu izjednačeno je 2. i 3. ; 2. *naučita se, 3. umnožita se, vzveselita se, pohodita* i sl. Dualski oblici dolaze uglavnom u molitvama obreda vjenčanja i nikad nisu zamijenjeni pluralom (usp. Par 183r-v).

Imperativ. Kao što se i može očekivati u molitvenom tekstu, većina je glagolskih oblika u imperativu. Redovito je to 2. sg.: *dai, pošli, vļei* itd., rijetko u 3. sg.: *obimi* Roč 224b. U 2. pl.: *molite* uz *molëte* Par 177r, *naučite* uz *naučëte* Par 176v. U obredu vjenčanja dolaze dosljedno i oblici duala (2. l): *pridita, vnidita, viita* Roč 224d. — Zanimjekani imperativ tvori se s pomoću zanimjekanog imperativa glagola **moči* i infinitiva: *ne mozi habiti, ne mozëte braniti* Par 176r.

Od oblika glagola *biti* ističem prezentske oblike u dualu: *dokle sva oba živa* Par 183r, *nësta* Par 183r. Od mlađih oblika dolazi samo zanimjekani oblik za 1. pl.: *nësmo* Par 178v, 192v, Nov 258b.

Oblici *aorista* malo su potvrđeni, bez osobitosti (sg., 1. *vidëhb, 2. ugotova, utvrđi, 3. stvori, prinese, usliša, pl. 3. smetoše se*; u tvorbi kondicionala 1. pl.: *bihomb*).

Imperfekt ima potvrde samo za dva lica: 3. sg.: *shoždaše, propovëdaše, svëdëtelstvovaše*; 3. pl.: *negodovahu*.

Perfekt je potvrđen samo u sg.: 2. *poslal' esi, pokrilib esi, postavil' esi*; 3. *stvoril estb*.

Upotreba *kondicionala* također je ograničena: 3. sg. *da bi se ... prikasalb, 1. pl. mogli bihomb*.

Česte su *pasivne konstrukcije*, ali bez osobitosti u tvorbi: *bëše svezanb, budeši znamenana, pokroplenë budeta* (sol i voda), *sëzdana sut' vsa* itd.

Particip prezenta aktiva. Naslijedene crkvenoslavenske osobine u deklinaciji participa dobro se čuvaju u ritualnim tekstovima. Pravilno se razlikuju u Nsg. oblici muškog i ženskog roda (*reki, tvore, krstei – rabotajući, rabotajućie*), i u pl. N. i A. muškog roda (*hodeće, iskušajuće – zlobujuće, živuće*) i dr. Zapažamo međutim i napuštanje crkvenoslavenske norme u nekoliko slučajeva, npr. Asg. m. *vz'dišuća, tužeća, imuća* Par 188r, zatim prodiranje glasa *ć* u Nsg. m. (*gredući gněvь* Par 191r) i prilošku upotrebu ovog participa (*počenućь* Hrv 230a).

Particip perfekta aktiva I. tvori se i upotrebljava pravilno. Odstupanje od norme nalazimo samo u Nsg. m. *shraniv'si* Par 180v. Vrijedno je istaknuti oblike *usapšu* i *usap'sihь* Par 191r i 193v, rijetke u hrvatskoglagoljskoj tradiciji, budući da su općenito ovi oblici zamijenjeni poznatijim oblicima glagola *prěminuti*.

Particip perfekta aktiva II. dolazi u tvorbi perfekta, ali to nije oblik koji bi unosio razliku između crkvenoslavenskog i hrvatskoga čakavskog dijalekta, kao ni *particip perfekta pasiva*, za koji je dovoljno reći da čuva pravilnu deklinaciju, npr. Dsg. f. *obručeně, ugotovaněi*, ili Ndl. f. *pokropleně*.

Particip prezenta pasiva razmjerno je čest, a u deklinaciji ne prelazi granice hrvatske redakcije crkvenoslavenskog jezika (npr. Gsg. f. *nepobědimoe, neprěmogomoe uz nevidimie*); čuva dapače i karakteristične oblike neodređene deklinacije, npr. Lsg. f. *v kupině gorimě*.

Na koncu ovog prikaza morfoloških osobina ritualnih tekstova možemo istaknuti: iako tu i tamo nalazimo mlade oblike, općenito se dosljedno čuva hrvatska redakcija crkvenoslavenskog jezika. Što se neki oblik više razlikovao od oblika koji su živjeli u govornom jeziku, to je manje bio pod njihovim utjecajem i to se bolje čuvao, ne samo u prijepisima starih tekstova nego i u novim prijevodima. To je ujedno dokaz da hrvatska redakcija crkvenoslavenskog jezika ne ostaje u upotrebi zato što prepisivač nije sposoban za nešto bolje, već je to jezik kojim se naši glagoljaši u prevođenju služe aktivno i kultiviraju ga kao svoj svečani, liturgijski jezik.

Sintaktičke osobine

Od sintaktičkih osobina karakterističnih za staroslavenski jezik, pa onda i za crkvenoslavenske redakcije, spomenut ću ove:

1. *Objekt u genitivu*, npr. »... iže grěšnago světa vodoju esi omilь«, »da pogle-daetъ ee«, »i rabotajućihъ tebě prisno hrana«, i dr.

2. *Dativ posvojni*, najčešće adnominalni, npr. »... v spasenie umu i tělesi«, »hranitelju rodu člověčьskomu«, »na pobědu vragu i vьsei družini ego«, »česaru cěsarembъ, vladiko vladikambъ« i sl., rjeđe adverbalni, npr. »ěko tělesa vaša hrami sutъ duhu svetu«.

3. *Dativ s infinitivom*, npr. »račil' esi ... iziti krvi iz' rebar' ego ... i vodě«, »stvorilь [esi] ispluti rozgě k' kovčegu«, »iže plodъ lozni ... v krv' tvoju vєrovati namъ zapovědě« i dr.

4. *Dativ apsolutni*, npr. »da vse kriv'di vražie tebě boruću se za ni prelomet' se«, »Adamu postavlenu v rai bivšu ot drevъ ovočiě štiti povelě«, »pripluvši rozgě k' kovčegu i priěť ju Noe« i dr.

5. Ima u ritualnim tekstovima nekoliko mjesta u kojima se pojavljuje konstrukcija nepoznata staroslavenskom jeziku: *instrumental apsolutni* ondje gdje bismo očekivali *dativ apsolutni* kao prijevod latinskoga *ablativa apsolutnog*, npr. *šćedrećimъ Gospodemъ* Roč 230b, *podajućimъ Gospodemъ našimъ* Par 190r, *toboju utežateljju estъ* Par 192v, *zaklinajućimъ mně* Roč 229a; u dva posljednja primjera vidimo kolebanje između dativa i instrumentala apsolutnog, pa imamo povezane *dativ i instrumental* u jednu konstrukciju.

Pojava prevođenja latinskog ablativa apsolutnog instrumentalom apsolutnim nije nova u ritualnim tekstovima. Poznata je npr. u Besjedama sv. Grgura Velikog, prijepodu s latinskoga teksta,²³ a u hrvatskoj redakciji srećemo je npr. u prijepodu homilija u I. vrbničkom brevijaru: *Roždenim' vistinu v Vitlěomě gospodemъ spasi-telemъ* (31a) – *Nato in Betlehem Domino Salvatore; Čašćenimъ bližnimъ dneň* (56c) – *Celebrato proximo die; Všđšimъ vistinu gospodemъ v korab' (81a) – Ingrediente Domino in naviculam*. Na istim mjestima ima II. novljanski brevijar prijepod s dativom apsolutnim: *Roišu se vistinu Gospodu* va Vit'lěomъ (23a), *Čašće-nu biv'su bližnemu dnevi* (45b), *Všad'su Gospodevę v korababъ* (59a).

Kako je došlo do zamjene dativa instrumentalom, nije teško utvrditi. Ponaj-prije, instrumental se sam od sebe pri prevođenju s latinskog mogao nametnuti pre-

²³ Na upotrebu lokativa apsolutnog i instrumentala apsolutnog u Besjedama sv. Grgura Velikog upozorio me prof. dr F. V. Mareš. Srdačno mu zahvaljujem na ovom upozorenju i na drugim korisnim napomenama. O upotrebi instrumentala apsolutnog u prijepodnim tekstovima češke redakcije crkvenoslavenskog jezika usp. J. M. Reinhart, Studien zur Übersetzungstechnik der tschechisch-kirchenslavischen Homilien »Homiliae in Evangelia« Gregor des Grossen (mit besonderer berücksichtigung der Verbalpräfigierung). Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der Geisteswissenschaftlichen Fakultät der Universität Wien. Wien 1979, 63–65.

vodiocu kao ekvivalent za ablativ. A pri tom su mogli pomoći i primjeri koji su već postojali u staroslavenskom (i crkvenoslavenskom) jeziku, a to su slučajevi kao što je npr. »rečeno^e ot Gospoda *prorokomъ glagoljućimъ*« (quod dictum est a Domino *per prophetam dicentem* – τὸ ῥηθὲν ὑπὸ κυρίου διὰ τοῦ προφήτου λέγοντος Mt 2,15) ili: »rečeno^e *Eremiemyъ prorokomъ glagoljućimъ*« (quod dictum est *per Ieremiam prophetam dicentem* – τὸ ῥηθὲν διὰ Ἱερεμίου τοῦ προφήτου λέγοντος Mt 2,17).²⁴ U takvim je primjerima latinsko *per s akuzativom*, odnosno grčko *διὰ s genitivom* prevedeno *staroslavenskim instrumentalom*, a takvih primjera (redovito pasivnih konstrukcija) u biblijskim tekstovima ima mnogo. Kolika je proširenost konstrukcije *instrumentala* apsolutnog u hrvatskoglagoljskim tekstovima, nije još moguće reći. Vjerojatno je ipak tolika da i na nju moramo računati kao na jednu od osobina hrvatske redakcije crkvenoslavenskog jezika. A kako je duboko bila uvriježena konstrukcija *dativa* apsolutnog, pokazuju i kolebanja koja sam u primjerima naveo.

Leksik ritualnih tekstova

Leksička građa upotrijebljena u ritualnim tekstovima najvećim je dijelom zajednička staroslavenskom (crkvenoslavenskom) i hrvatskom jeziku, možda tek uz neznatne fonološke razlike koje su se osobito odražavale u grafiji glagoljskih tekstova. Ipak u ritualnim tekstovima ima znatan broj riječi koje su prevodiocima bile poznate samo iz liturgijskih tekstova. Što se tiče biblijskih imena, koja su u ritualnim tekstovima česta, treba reći da se velikim dijelom priklanjaju grčkom izgovoru, dakle onom koji je naslijeđen iz starijih slavenskih prijevoda. Iako za potpun popis riječi i za obradu leksika treba čekati drugu prigodu, u ritualnim tekstovima nalazimo mnogo riječi koje pripadaju crkvenoslavenskom jeziku i po kojima se naši tekstovi razlikuju od neliturgijskih tekstova. Takve su npr. riječi: *alostъ, balovanie, balъstvo, beščedie, blagoděť, blagoděťny, blagouhanie, celomudrie, činъ* ('ordo'), *čresla, črtogъ, dešći, drevle, glagolati, hodataistvo, iskonьny, istuhie* ('στοιχεῖον'), *kosnenie, kromě, likъ* ('chorus'), *lono, mьstъ* ('poena'), *obětovanie, obonanie, obrěsti, ocěstiti, pagubьny, pogrězati, pospěšъstvo, Pavelěti, proraziti, prospěti, rabъ, rabotati, razvě, rěšьny, rěsnota, slavoslovie, sućstvo, supostatъ, šćedriti, taenstvie, uhanie, utežateľ, vethostъ, vinu, vsilati, vzlakati, zlědb, žilišće.*

²⁴ I. Berčić, Ulomci Svetoga pisma obojega uvjeta staroslovenskim jezikom, IV. Prag 1864, 3.

Da bismo mogli naslutiti koliko su se ritualni tekstovi u leksiku mogli razlikovati od hrvatskog jezika u doba kad su prevedeni, a zatim prepisivani, može nam donekle pomoći tekst *Hrv*, u kojem su crkvenoslavenske riječi zamijenjene razumljivijima hrvatskima. Treba odmah napomenuti da ni *Hrv* ne izbjegava sve crkvenoslavenske riječi, nego mijenja samo neke (čini se da su to češće riječi: *ašće*, *ěko*, *egda*, *iže*, *glagolati*, *vina*), a druge – rjeđe – ostavlja crkvenoslavenske (*svědětělstvo*, *izvolenie*, *blagouhanie*, *balbstvo* itd.). Evo kratkog pregleda riječi koje u ritualnom dijelu kodeksa dolaze u tekstovima iste verzije s jedne strane u *Hrv*, a s druge u *Nov* i *Roč* (usp. kritički aparat u izdanju *Hrv* 99a-b, 227a-240a):

<i>Hrv</i> : ako	<i>Nov</i> i <i>Roč</i> : ašće
bole	une
budući	sući
da	na (нъ)
ere	ěko
govoriti	glagolati
hraniti	strěći
istinънъ	rěsънъ
jure	obakъ, ubo
kada	egda
kako	ěko
ki	iže
koli	koliždo
krivina	vina
osnovati	sъzdati
pohoditi	posětiti
poslati	pustiti
reći	glagolati
ričъ	glasъ, glagoľ

Mlađe jezične pojave koje nalazimo u *Hrv* po svojem su postanku starije od bilo kojega sačuvanog ritualnog teksta; ipak u drugim kodeksima nisu provedene. Razlog pak pomlađivanja jezika u *Hrv* nije vrijeme nastanka kodeksa – *Hrv* je po tome straiji od mnogih hrvtaskoglagoljskih kodeksa sa znatno konzervativnijim jezikom! – već je razlog pomlađivanja jezika stav prepisivača kodeksa, a pomlađivanje je jednako prisutno u tekstovima koji su po postanku mlađi, npr. u ritualnim tekstovima, kao i u tekstovima kojih prijevod seže u početke slavenske pismenosti, npr. u biblijskim tekstovima. A odstupanje od norme u *Hrv* pomaže nam da zapazimo koliko je inače crkvenoslavenska norma sačuvana. Drugi su prepisivači imali u svom po-

stupku drugačija načela. Klimantović je npr. pomlađivao jezik ritualnih tekstova morfološki i leksički u onim dijelovima koje čita sam svećenik (različitim molitvama, tekstu evanđelja) pa ih može slobodno mijenjati bez straha da će nastati zabuna. One pak dijelove teksta koje recitira ili pjeva svećenik zajedno sa žaknima ili s pukom, npr. psalme, ostavlja gotovo bez izuzetka dosljedno crkvenoslavenski. Psalme naime i žakni i puk uglavnom znadu napamet, i svaka bi promjena izazvala zabunu, a vjerojatno i protivljenje. Da su pak mnoge riječi koje s pravom smatramo crkvenoslavenskima bile glagoljašima dobro poznate, pokazuju nam i neliturgijski tekstovi u kojima se crkvenoslavenske riječi upotrebljavaju kao sinonimi (*hraneće ... čuvajuće ... streguće*).²⁵

* * *

Na prvi pogled može se činiti da u ritualnim tekstovima ima osobito velik broj inovacija na različitim jezičnim razinama. To je samo privid. Noviji elementi u radnji došli su više do izražaja budući da sam išao za tim da ih pronađem i iznesem, pa sam stoga na njih i upozoravao. Sve mlađe osobine nisu pojedinačno navedene, iako su obuhvaćene sve kategorije mlađih osobina, a navedena su redovito jedan ili dva primjera; često je ipak jedini primjer koji se može naći. Pri tom ne treba zaboraviti da je najveći dio jezične građe hrvatskoglagoljskog rituala u svim kodeksima koji su ovom zgodom uzeti u obzir u skladu s crkvenoslavenskom jezičnom normom hrvatske redakcije. Ta norma nije doduše čvrsta, već se razlikuje od jednoga do drugog područja pa i jednoga i drugog prepisivača, ali ipak postoji, i po njoj su se prepisivači ravnali. U ritualnim pak tekstovima nisu to samo prepisivači nego i – kad je riječ o prvom tekstu – prevodioci.

Mlađih osobina ipak ima, pa i onih koje znače odstupanje od norme kakva je sačuvana u većini glagoljskih kodeksa. Najmanje odstupanja ima u *Vat*₄ i u *Roč* (*Roč* je znatno mlađi, a konzervativan, pa ga stoga češće i navodim). *Nov* je umjereno kroatiziran; u njemu dolazi jedna ili druga mlađa osobina, ali općenito bliži je konzervativnim kodeksima. Stoga je i građa iz *Nov* manje došla do izražaja. Primjeri mlađih osobina najčešće su navedeni iz *Par* i *Hrv* jer ih u njima najviše i ima. U *Hrv* susrećemo mlađe osobine doista često (premda je po postanku stariji od *Roč*), i to na svim jezičnim razinama, od upornog ikaviziranja i izbjegavanja glasovne skupine *žd*, preko prihvaćanja mlađih nastavaka (npr. *-oga* ili *-oi* u pridjevskoj deklinaciji)

²⁵ E. Hercigonja, Iz radova na istraživanju sintakse i stila nekih glagoljskih neliturgijskih kodeksa XV. stoljeća. Radovi Zavoda za slavensku filologiju, 7, Zagreb 1965, 124-126.

do pomlađivanja leksika. Ipak i tu treba biti oprezan u davanju općih sudova: u *Hrv* možemo naći i starih osobina, osobito leksičkih pojedinosti i nepredviđenog slaganja s *Vat*₄ u slučajevima kad i *Roč*, a pogotovo *Nov*, imaju mlađu riječ. Kad međutim inovacije, prisutne u tekstu rituala, usporedimo s ostalim sadržajem *Hrv*, vidimo da izrazitije razlike nema: sve ono što se od norme izdvaja u ritualu već je prije došlo na vidjelo u tekstovima misala, i to u onima koji su po postanku staroslavenskog podrijetla.²⁶ Kad je pak riječ o *Par*, ne treba zaboraviti da je tu ritual uključen u zbornik uz druge liturgijske ali i neliturgijske tekstove, pa je i to moglo utjecati na nešto izraženiju prisutnost mlađih jezičnih osobina u ritualnom dijelu, kao što u neliturgijskom dijelu nalazimo osobina crkvenoslavenskog jezika.²⁷

U svim pak ritualnim tekstovima uzetima ovdje u obradu naći ćemo nešto veću učestalost mlađih osobina u rubrikama i u dijalozima svećenika s kumovima pri krštenju ili s mladencima u obredu vjenčanja. Opravdanost unošenja narodnih oblika u dijalog ne treba posebno obrazlagati; rubrike su pak u većini kodeksa redovito mnogo bliže narodnom jeziku negoli sakralni tekst, iako su tu i tamo i rubrike prevedene crkvenoslavenskim jezikom kao i ostali tekst.

Može se stoga reći da pomlađenost jezika u ritualnim tekstovima ne ovisi o tome što su to najvećim dijelom mlađi tekstovi i što su prevedeni u Hrvatskoj s latinskoga, a nisu samo prepisani sa starijih (staroslavenskih) predložaka, već pomlađenost ovisi o kodeksu u kojem su određeni ritualni tekstovi sadržani i o stavu njihova prepisivača. Uostalom, i onaj manji dio tekstova koji su hrvatskoglagoljskom ritualu zajednički sa staroslavenskim euhologijem, po jezičnim osobinama, mlađim ili starijim, jednak je ostalom dijelu rituala. Kao što se u svojoj konzervativnosti ritualni dio u *Roč* slaže s misalom kojemu pripada, tako se i ritualni dio u *Hrv* po mlađim osobinama slaže sa svojim kodeksom. Sustavnost pomlađivanja jezika osobito je istaknuta u *Hrv*. Kad je u pitanju leksik, treba istaknuti još jednu pojedinost, prisutnu ne samo u *Hrv* već i u drugim kodeksima: ako prepisivač stariju riječ zamjenjuje mladom, staru riječ zamjenjuje pravilno odabranom mladom riječi. To znači da mu je značenje starije riječi bilo poznato, a razlog za zamjenu ne smijemo pripisati prepisivačevu neznanju.

Iako ovaj rad daje podatke o ograničenu korpusu i samo o jednom vidu jezične građe u njemu sadržane, jasna je i u ovom slučaju zasebnost i samostalnost hrvatske redakcije crkvenoslavenskog jezika i prema staroslavenskom jeziku na kojem se

²⁶ A. Nazor, Karakteristike jezika i pisma Hrvojeva misala. *Missale Hervoiae ducis Spalatensis croatico-glagoliticum. Transcriptio et commentarium. Editionem curaverunt B. Grabar, A. Nazor, M. Pantelić sub redactione Vj. Štefanić.* Zagreb – Ljubljana – Graz 1973, 508-511.

²⁷ Malić, n. dj., passim.

temelji i prema jeziku ostale hrvatske srednjovjekovne književnosti, ne samo pisane latinicom nego i književnosti pisane glagoljicom. S ovom je drugom doduše veže zajedničko pismo, pa i poneka jezična osobina, jer jedna prima od druge, ali ne tako da se liturgijska književnost i po jeziku ne bi razlikovala od ostale srednjovjekovne hrvatske književnosti, iako ima i prelaznih tekstova. Jezik koji ostvaruju glagoljaški prevodioci prevodeći s latinskoga po jezičnim osobinama ravnopravan je s jezikom ostale liturgijske građe, a ta pak građa po svojim jezičnim osobinama, čuvajući hrvatsku redakciju crkvenoslavenskog jezika, sačinjava ne samo tematski nego i jezično zasebnu cjelinu u srednjovjekovnoj hrvatskoj književnosti.

S a ž e t a k

Crkvenoslavenska jezična norma u hrvatskoglagoljskom ritualu istražena je u ovom radu na građi ritualnih tekstova pet hrvatskoglagoljskih liturgijskih kodeksa: misala Vat. Illir. 4 (*Vat*), Ročkog misala (*Roč*), misala kneza Novaka (*Nov*), misala vojvode Hrvoja (*Hrv*) i rituala iz pariškog zbornika Code Slave 11 (*Par*). Iako je ritualna građa najvećim dijelom na crkvenoslavenski jezik hrvatske redakcije prevedena s latinskoga u Hrvatskoj od XII. do XV. st., jezične inovacije u ritualnim tekstovima nisu općenito brojnije negoli u kodeksu u kojem je ritual sadržan. Broj mlađih jezičnih osobina ne ovisi o vremenu nastanka prijevoda i prijepisa, nego o stavu prevodioca i prepisivača pojedinoga kodeksa. Stoga se ritualna građa po jezičnoj normi u fonološkim, morfološkim, sintaktičkim i leksičkim osobinama posve uklapa u ostalu hrvatskoglagoljsku liturgijsku književnost.

Zusammenfassung

KIRCHENSLAVISCHE SPRACHNORM
IM KROATISCH-GLAGOLITISCHEN RITUAL

Die kirchenslavische Sprachnorm im kroatisch-glagolitischen Ritual wurde in dieser Arbeit auf dem Material der Ritualtexte von fünf kroatisch-glagolitischen Liturgiekodizes: Misal Vat. Illir. 4 (*Vat*); Misal aus Roč (*Roč*); Misal des Fürsten Novak (*Nov*); Misal des Herzogs Hrvoje (*Hrv*); und des Rituals aus dem Kodex Code Slave 11 (*Par*) dargelegt. Obwohl das Ritualmaterial zum grössten Teil vom Latein auf die kirchenslavische Sprache der kroatischen Redaktion in Kroatien vom XII bis zum XV Jhd. übersetzt wurde, sind die Sprachinnovationen in den Ritualtexten in allgemeinen nicht zahlreicher als in dem Kodex in welchem sich das Ritual befindet. Die Anzahl der jüngeren Spracheigenschaften hängt nicht von der Zeit der Übersetzungs- und Abschriftentstehung ab, sondern vom Standpunkt des Übersetzers und Abschreibers des einzelnen Kodex. Aus diesem Grund fügt sich das Ritualmaterial gemäss der Sprachnorm gänzlich in die phonologische, morphologische, syntaktische und lexikologische Eigenschaften der übrigen kroatisch-glagolitischen Liturgieliteratur ein.

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 29. rujna 1982.

Autor: Josip Tandarić,

Staroslavenski zavod »Svetozar Ritig«, Zagreb